

УДК 316 (075.8)

ЩЕРБИНА В.В.

ПОСТМОДЕРНІСТСЬКА КОНЦЕПЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДІЇ З. БАУМАНА

У статті розглянуто методологічні підходи до аналізу проблеми соціальної дії, проаналізовано різноманітні концепції соціальної дії. Особливо звертається увага на постмодерністську концепцію соціальної дії З. Баумана. Зокрема, відзначається, що З. Бауман пропонує застосовувати для характеристики соціальної дії терміни “соціальність”, “габітат”, “самоконституювання”, “конституювання”, “самозбирання”. Габітат, як місце і простір взаємодії, характеризується крайньою невизначеністю. У пошуках загальних принципів соціальної дії міститься найбільш слабе місце концепції постмодерну.

Ключові слова: *соціальна дія, постмодерн, соціологія постмодерну, З. Бауман, риси постмодерну, постмодерна особистість, постмодерне суспільство.*

Постановка проблеми. Проблема соціальної дії, її передумов, структури, механізму прояву та ефективності у повному обсязі почала обговорюватись у соціології лише після М. Вебера, тобто по суті в ХХ ст. До цього людська дія аналізувалась переважно з боку її ініціації, технології й ефективності. По суті вона як проблема була звужена до господарсько-економічної діяльності, переважно як мірило багатства й, більш конкретно, мірила споживчої, обмінної чи абстрактної вартості.

У власне соціологічну площину обговорення її перевів М. Вебер. Зміна типу суспільства та поява постмодерну призвела до змін у розумінні соціальної дії. Найбільшу увагу концепції соціальної дії серед постмодерністів приділяв З. Бауман.

Постановка завдання. Мета статті полягає в аналізі відмінності розуміння соціальної дії в модерному та постмодерному суспільстві згідно з поглядами З. Баумана.

Аналіз останніх дослідження. Вітчизняна соціологія активно досліджує проблеми постмодернізму. Цьому, зокрема, сприяють переклади відомих творів як класиків постмодерністської соціології, так і їх інтерпретаторів. Можна серед останніх назвати праці С. Леша “Соціологія постмодернізму” [1], В. Вельша “Наш постмодерний модерн” [2]. Серед теоретиків соціальної дії можна назвати таких видатних західних соціологів, як М. Вебер, Ф. Знанецький, Т. Парсонс, П. Бурдьє, Ю. Хабермас, М. Арчер, П. Штомпка, Дж. Александер, З. Бауман та ін.

Проблематикою сутності соціальної дії в аспекті постмодерну активно займається ряд українських соціологів, зокрема: В. Танчер, В. Судаков, Ю. Романенко та ін.

Виклад основного матеріалу. М. Вебер передусім звернув увагу на те, за якими критеріями соціальну діяльність можна виділити з усього комплексу інших форм людської активності. При цьому, що особливо важливо, М. Вебер мав на увазі віднайти той аспект власне людської активності, який можна з достатньою на це обґрунтованістю, переконаністю і достовірністю виділити як різновид власне соціальної діяльності. Запропоновані класиками політекономії критерії очевидно для цього не підходили, оскільки в них це був суто економічний або, точніше, виробничий ресурс, тобто як деяка сила, застосування якої породжує соціальну вартість або багатство.

М. Вебер, і в цьому полягала його геніальність, звернув увагу на той бік людської активності, завдяки якій чи в результаті якої формується, реформується чи трансформується певний соціальний порядок у вигляді таких його (соціального порядку) складових, як суб'єкт і об'єкт діяльності та суспільні відносини (як у їх становленні і змінах, так і в деяких застиглих формах або структурах). Цей аспект проблеми на даний момент вже був більш-менш обговорений, у тому числі в класичній німецькій та інших формах філософії.

Існував, проте, ще один аспект проблеми: що саме становить власне суспільний бік людської взаємодії? Іншими словами, що спонукає людей діяти задля формування певного порядку та в його межах. Відповідь економістів (задля виробництва і розподілу багатства) явно була спрощеною. Вона в кращому випадку пояснювала лише деякі (виробництво і розподіл) види активності. Не пояснювали цього і виявлені на той момент фізіологічні та психологічні механізми діяльності (як принцип вродженого прагнення людини до пізнання чи перетворення світу). Всі ці пояснення, очевидно, вели в інший від власне суспільної активності людини бік.

Геніальність же М. Вебера полягала у вказівці на власне суспільний бік соціальних відносин, їх спрямованість і акцентованість на сприйняття й оцінку "інших", у чому саме і полягав та виявлявся саме соціальний характер суспільних відносин: це відносини з "іншим", задля "іншого" і в надії на адекватне сприйняття й оцінку "іншого".

Звертав увагу на цей бік суспільних відносин Е. Дюркгейм, розглядаючи розподіл праці й активності як основний механізм формування власне суспільних відносин. Проте у працях М. Вебера ця концептуалізація набула класичної форми, тобто стала зручною, очевидною, само собою зрозумілою, плідною, а головне – перспективною для подальших досліджень. Частина цього дослідного потенціалу концепції М. Вебера була реалізована вже в його текстах, зокрема, в концепції раціональних форм (видів) діяльності.

Однак окремі аспекти концепції М. Вебера заслуговують на аналіз саме з позицій постмодерністської теорії соціальної дії. Якщо бути більш точним, то це важливо не лише для аналізу співвідношення між веберівською і постмодерністською концепціями поняття і структури соціальної дії. Є відмінності, наприклад, між М. Вебером і Т. Парсонсом в їх тлумаченні специфіки суспільної активності: М. Вебер акцентував саме на її суспільному, тобто співвідносному характері, як взаємодія індивіда з індивідом чи соціального суб'єкта з іншим соціальним суб'єктом, тобто він бачив лише їх спільну природу – суспільний характер цієї активності; Т. Парсонс розглядає її як механізм адаптації, пристосування, що вже передбачає і включає деяку нерівність: хтось один пристосовується до іншого і в цьому плані він очевидно залежний або якимось підпорядкований.

Прихильники теорії обміну акцентують лише на вартісному чи квазивартісному аспекті людської взаємодії. При більш детальному розгляді володарів обмеженого ресурсу як основних діячів у контексті цієї концепції, ці відносини зовсім не обов'язково було розглядати як суб'єктивно особистісні. Хоч це і відносини, але відносини знеособлені, об'єктивовані. Тут діють і взаємодіють не стільки самі володарі обмінного ресурсу, скільки самі ці ресурси. А людина виступає скоріше посередником міжресурсної взаємодії. Вона (людина) зовсім не визначає природу, процес і результат такої взаємодії; вона (взаємодія) залежить скоріше від об'єктивної обмінної вартості самих ресурсів, а людина тут – посередник, засіб, механізм, щось досить другорядне. Саме з цього, можливо, при деяких додаткових передумовах виникає те, що К. Маркс свого часу назвав “товарним фетишизмом”, коли товари “забувають” про людину і починають жити своїм власним життям.

Отже, теорія обміну хоч і розкрила певну специфіку суспільної активності, проте втрачала при цьому людину, суб'єкта самої цієї активності. У результаті чого обмін здійснюється безвідносно до людини як соціального діяча, у кращому разі допускаючи і включаючи людину в цей процес як його (процесу) абстрактний і не зовсім чи не завжди необхідний момент.

В інтеракціоналістських концепціях акцентується на суб'єктивному моменті людської взаємодії, тих сенсах і значеннях, які її учасники приписують один одному або ситуації.

Описані форми соціальної поведінки мають спільну рису, яка їх об'єднує в один загальний блок або тип: раціональність як її (соціальної дії) організуючий і, скажімо, направляючий принцип або модус.

Постмодернізм заперечує раціональність, хоч із різною масштабністю та інтенсивністю самого заперечення. Як же виглядає соціальна дія в такому контексті?

Найбільш послідовно теорію соціальної дії у рамках постмодерну виклав З. Бауман. Це англійський соціолог польського походження. У сферу його наукових інтересів входять глобалізація, антиглобалізм /

альтерглобалізм, постмодерн. На російську мову перекладено ряд його праць [1–4].

Виходячи у своєму обґрунтуванні з висхідних принципів соціологічної теорії, З. Бауман насамперед звертає увагу на виникнення між модерним і постмодерним суспільством об'єктивних передумов появи постмодерності як такої [5].

Постмодерн, згідно з З. Бауманом, належить до того типу суспільств, які сформувались переважно в Західній Європі і Північній Америці у другій половині ХХ ст. і набули таких рис, які не дають змоги віднести їх до будь-якого іншого типу суспільств цього ж періоду. Постмодерне суспільство поєднує в собі риси традиційного (модерного) і новонароджуваного постмодерного суспільства, не лише при цьому не зводяться до жодного з них, але й суттєвим чином їх заперечуючи. Постмодерн певним чином завершує історичну еволюцію, яку пройшла Західна Європа, починаючи з XVI–XVII ст.

Найпростішим чином постмодерн можна характеризувати як розвинутий модерн, що розкрив весь закладений у ньому потенціал і ресурсні можливості.

Найбільш значущими рисами постмодерної інтерпретації суспільства З. Бауман визнає такі: інституціолізований плюралізм, варіативність соціальних станів і процесів, їх випадковість і багатозначність залежно від обставин і умов проходження, певну умовність будь-якого знання і визнання за суспільними явищами тих чи інших рис і властивостей. Разом з тим, на думку З. Баумана, деякий суспільний стан сам по собі краще розглядати як деяку поразку легітимізованих наперед проектів, аніж їх реалізацію, а тим більше – успіх і перемогу. Це означає, що будь-яка конкретна соціальна ситуація свідчить скоріше про дефіцит, аніж профіцит соціальних ресурсів, невдалий менеджмент або природні обмеженості соціальних суб'єктів чи їх корпоративних союзів.

Те, що відрізняє постмодерне суспільство від модерного, такою самою мірою має виявлятися у відмінностях постмодерною і модерною (назвемо її для зручності класичною) соціології. Задля цього постмодерна соціологія має розірвати зв'язок з класичною соціологією. Особливо тут слід остерігатись звичних для модерної соціології раціоналізацій. Відповідно до цього, основним критерієм зрілості постмодерної соціологічної теорії буде її дистанціювання від класичної європейської соціології.

Для цього треба відмовитись від усіх форм організму, універсалізму і тоталітаризму, у першу чергу, від парсонівського і постпарсонівського підходів, що ґрунтуються на теологічній інтерпретації суспільства (соціальна система призначена для безкінечного самовдосконалення, гармонізації, урівноваження структурно-функційного порядку). Замість цього соціологічна теорія має розпочинати з прямо протилежних аксіом: визначити дезінтеграцію, невривноваженість,

антагонізм, відхилення від природного, нормального стану суспільства та необхідні передумови його дослідження.

Окремі структурні елементи суспільства завжди знаходяться в ньому в неузгодженому і опозиційному один до одного стані. Структури, стосунки і форми взаємодії в такій новій соціології не можуть бути пояснені, відштовхуючись від деякого висхідного і водночас універсального принципу. Кожен порядок має бути взятий у своєму локальному і особливому вигляді.

Постмодерністська соціологічна теорія повинна також звільнитись від таких метафор, як прогрес, регрес, розвиток, занепад та близькі до них. Локальні випадкові соціальні трансформації, реформації чи деформації між собою не пов'язуються і взаємно між собою не накладаються, хіба що випадковим і незрозумілим або безпричинним чином. Такі події не можуть бути подані лінійним чи якимось іншим однопорядковим способом. Їх не можна розглядати за критеріями більшої чи меншої гомогенності, відмінності, органічності, раціональності, ціледоцільності. Єдина очевидна константа в суспільстві полягає в його перманентній змінності, мобільності, трансформаційності, чинники, механізми і напрям яких ніколи не можна заздалегідь вказати, хіба що вгадати. Метафорою такої ситуації найкраще слугує образ броунівського руху. Ще більш точно це можна назвати недетермінованою невизначеністю або невизначеною недетермінованістю [5, с. 238–241].

Постмодерністська теорія прагне витіснити будь-яке згадування про історичну необхідність, соціальні структури та все з ними пов'язане із самого дослідницького поля. Замість структур увага має бути прикута до агентів дії, замість соціальної інтуїції до уваги має виключно братись габітат (*habitat*), – заселений людьми простір їхнього “соціального поля” або співжиття, до уваги мають сприйматись не зовнішні причини чи фактори, а виключно їхні “життєві проекти”. Габітат З. Бауман розшифровує також як простір, у якому оперують агенти соціальної взаємодії. Цей простір доставляє агентам ресурси взаємодії, а також територію з її можливостями вільного вибору і залежностями, які сприяють чи протистоять реалізації агентами їхніх життєвих проектів або “бізнесів життя” [1, с. 240–241].

Проте ці всі життєві “бізнес-проекти” в більшості випадків протистоять (хоча можуть і збігатися) між собою, утворюючи конкурентне, хоча інколи й солідарне поле взаємодії. Спосіб, яким відшукуються і поєднуються між собою цілі і засоби реалізації бізнес-проектів, утворюють деякі типи взаємодії, які можуть бути більш вільно, чи більш вимушено обиратись і реалізовуватись, утворюючи більш просторі чи більш вузькі “щілини ціледосягання”, у межах яких і розгортається індивідуальна чи колективна соціальна самодіяльність. Як пише з цього приводу сам З. Бауман, “вибір, у межах якого життя агентів взаємодії формується і стверджується виглядає як об'єктивно, так і

суб'єктивно процесом самоконституювання". А саме самоконституювання краще розглядати як "самозбирання" чи "самомонтаж" (self – assembly).

Вкажемо на ті прагнення, інтенції, яких домагаються постмодерністи, прагнучи трансформувати висхідні постулати і принципи соціологічного аналізу. Заміна поняття "суспільство" на "суспільність" або "соціальність" тут скоріше за все спрямована на те, аби акцентувати на відкритості, розкритості, поліморфізмі, здатності до змін і трансформацій, які властиві цій конструкції, що завжди утримує в собі своє власне, більш обмежене й локальне чи більш безмежне і глобальне самозаперечення. Логічно до цього прилягають й інші терміни: габітат вказує лише на деяку тимчасову чи ситуативну "заселеність" людьми свого соціального простору, який вони завжди не лише можуть, але й зобов'язані змінити, певним чином трансформувати через індивідуальну або групову, висхідну або низхідну соціальну мобільність. Головне полягає в тому, що тут З. Бауман підкреслює таку характерну для сучасного суспільства рису, як його транснаціональні, глобалістські тенденції, які особливо наочно виявляються у прагненні зламати, зрушити, потіснити національні кордони класичного капіталізму або, за їх термінологією, модерного суспільства. Відповідно до цього З. Бауман, зокрема, виводить основні риси постмодерного суспільства. Зокрема, у постмодерному суспільстві габітат (розселення людей у соціальному просторі, щось схоже на людські плантації) стає комплексною системою. Комплексність при цьому тлумачиться не як механічна система (за механічних систем переважають однакові чи дуже схожі елементи, розміщені в однакових місцях із дуже схожими зв'язками), а як органічна. Вона при цьому відрізняється таким сутнісними ознаками: 1) є зовсім або мало передбачуваного у своїх наступних станах; 2) зовсім або мало підконтрольна чи залежна від зовнішніх статистично розподілених факторів типу "ефекту метелика". Наслідки цих двох відзнак, у свою чергу, виявляються в такому: системність габітату не може уявлятися та інтерпретуватися із використанням такої метафори, як організм, на чому свого часу наполягав О. Конт та інші фундатори соціології, так само, як і в структурно-функціоналістському контексті в термінах функціонального – не функціонального. Послідовна трансформація людських габітатів не є також зовні чи внутрішньо стійко мотивованою поведінкою або обмеженою зовнішніми формальними обставинами чи логікою якоїсь іншої детермінації. Тому немає ніякого значення прагнення якомусь передбачити, тим більше визначити подальшу динаміку габітату. Не впливає на значущість (могутність, здатність визначати напрям руху або його наступні чи кінцеві стани) також розмір, величина та інші характеристики. Статистично мізерний фактор може викликати найпотужніші зміни, а потужний чинник зовсім не позначатися на еволюції руху. Постмодерний габітат є складною немеханічною системою також з двох інших причин: 1) він не є доцільно діючим суб'єктом чи агрегатом зі здатністю всьому наскільки можливо приписати змісти,

здатності чи амбіції, щось таке, чий рух і наступна доля визначені наперед, просякнуті “значеннями”, “призначеннями” і телеологічно визначеним хеппі-ендом, виявляючись як певна доцільно діюча консолідована група чи організація. Нарешті, габітат є заселеним такою кількістю самочинно діючих агентів, поведінка яких настільки різноспрямована і внутрішньо суперечлива, що не може здійснити більш-менш помітного впливу на інший габітат. До того ж кожна реалізована (навіть з успіхом) дія ніколи не вичерпує всього потенціалу можливих дій у межах даного чи інших габітатів, а тому безслідно в більшості випадків гине в стихійній мережі дій, взаємодій і протидій. Звичайно, певна залежність агентів дії один від одного наявна, але практично неможливо фіксувати і визначити наслідок чи суму наслідків. Тому краще, корисніше і продуктивніше виходити з того, що всі дії автономні, нічим не детерміновані, випадкові й безрезультатні або, що теж саме, тотальні і повсюдно результативні. Автономність агентів дії означає, що вони залежні лише частково, якщо не повністю незалежні одним від одного, незважаючи на те, інституалізовані (визнані, схвалені, підтримані, легалізовані чи легітимізовані) їх досягнення чи ні. У більш широкому контексті це означає, що суб’єкти дії вільні ставити перед собою будь-які цілі, вишукувати для їх досягнення будь-які засоби, входити в кооперативні чи договірні стосунки з будь-ким. Всі інші коабітанти (співмешканці, вони ж співдіячі і співшукачі) являють собою сукупність “можливостей” або “проблем”, завдяки чому можуть сприяти або гальмувати реалізацію проекту, навіть якщо це “самопроект” з мірою “самоконституювання”. Ініціативний суб’єкт має право їх брати чи не брати до уваги залежно від супутніх обставин свого власного самоконституювання. В ідеальних обставинах (максимізація можливостей і мінімізація перешкод) агент вільний діяти в обраному напрямі так довго, як довго це дозволяють йому задані обставини та внутрішня податливість чи спротив ситуації.

Територія (простір) соціальної взаємодії разом із учасниками взаємодії (habitat) характеризується значною диференційованістю, окрім того простору, який агент дії вже освоїв чи присвоїв і звідки він здійснює свою недоцільну активність. Габітат, як місце і простір взаємодії, характеризується також крайньою невизначеністю. Вона (територія взаємодії) заселена супротивниками і конкурентами з відмінним визначенням ситуації, різною ресурсною озброєністю, рівнем консолідації та організації чи самоорганізації. Найбільш неприємною чи несприятливою обставиною тут є загальна невизначеність, амбівалентність ситуації, яка в кожен даний чи наступний момент взаємодії залишається значною. Проте будь-яка окремо взята ситуація є досить чутливою до тих змін, які відбуваються навколо, а ці зміни, у свою чергу, мають достатній епідемічний вплив (у нашому випадку – здатність впливати на локальну і загальну ситуацію взаємодії, коли деякий висхідний імпульс чи початкова ініціатива заражає своєю енергією все довкілля, приводить його в рух, викликає дієві хвилі по всій поверхні габітату). Цей загальний рух

спонукає всіх співучасників шукати певну загальну ритміку, принцип чи правило взаємодії.

Висновки. З. Бауман пропонує традиційні поняття, такі як “суспільство”, “нормативний порядок”, “група”, “соціалізація”, “контроль”, замінити новими термінами: “соціальність” (sociality), “габітат” (habitat), “самоконституювання” (self constitutions), “конституювання”; “самозбирання” (самомонтаж, self – assembly), що, на його думку, буде адекватно пояснювати постмодерне суспільство.

Але в пошуках загальних принципів соціальної дії у постмодерні міститься найбільш слабе місце цієї концепції, оскільки виникає питання: на якій основі можлива наступна організація, особливо якщо мати на увазі енергійне заперечення раціональних форм мислення з боку прихильників постмодернізму. Якщо абстрактно-логічне мислення як досить ефективний механізм узагальнення, уніфікації і координації заперечується, то цю функцію має взяти на себе якась інша форма мислення. Допоки постмодерністи не вкажуть на неї, не виявлять її облік і механізм дії, доти постмодернізм буде мати свою власну ахілесову п'яту, яку завжди можна використати проти нього.

Список використаної літератури

1. Бауман З. Мыслить социологически : [пер. с англ.] / З. Бауман ; [под ред. А.Ф. Филиппова]. – М. : Аспект-пресс, 1996.
2. Бауман З. Индивидуализированное общество : [пер. с англ.] / З. Бауман ; [под ред. В.Л. Иноземцева] ; Центр исслед. постиндустр. о-ва, журн. “Свободная мысль”. – М. : Логос, 2002.
3. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества : [пер. с англ.] / З. Бауман ; [под ред. М.Л. Коробочкина]. – М. : Весь Мир, 2004.
4. Бауман З. Текущая современность / З. Бауман. – СПб. : Питер, 2008. – 240 с.
5. Bauman Z. Intimations of Postmodernity / Z. Bauman. – London : Rout ledge, 1992. – 268 p.

Щербина В.В. Постмодернистская концепция социального действия З. Баумана

В статье рассматриваются методологические подходы к анализу проблемы социального действия, анализируются разнообразные концепции социального действия. Особенно обращается внимание на постмодернистскую концепцию социального действия З. Баумана. В частности, отмечается, что З. Бауман предлагает применять для характеристики социального действия термины “социальность”, “габитат”, “самоконституционирование”, “конституционирование”, “самособирание”. Габитат, как место и пространство взаимодействия, характеризуется крайней неопределенностью. В поисках общих принципов социального действия содержится наиболее слабое место концепции постмодерна.

Ключевые слова: социальное действие, постмодерн, социология, постмодерн, З. Бауман, черты постмодерна, постмодерная личность, постмодерное общество.

Scherbina V. Postmodernistska Conception of Social Action of Z. Bauman

In the article the methodological going is examined near the analysis of problem of social action, various conceptions of social action are analysed. Attention especially applies on postmodernistsku conception of social action to On. Bauman. Marked in particular, that Z. Bauman suggests to apply for description of social action terms sociality, gabitat, samosamokonstituyuvannya, constituting, samo-zbirannya. Gabitat, as a place and space of co-operation, characterized an extreme vagueness. In search of general principles of social action there is the most weak point of conception postmodernu.

Key words: *social action, postmodern, sociology, postmodernu, Z. Bauman, lines postmodernu, postmoderna personality, postmoderne society.*

Надійшла в редакцію 16 вересня 2011 року